

Investigation on Karaj Abu-Dolaf Khanqahs base on Written Sources and Archaeological Evidence

Zarei, M. E.¹; Sharahi, I.²

Type of Article: **Research**

Pp: 193-217

Received: 2021/06/20; Accepted: 2021/08/23

 <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.7.25.193>

Abstract

City of Karaj Abu-Dolaf is one of the important cities in Islamic period which formed in early Islamic period then got prosperity in middle centuries. Knowledge about this city was limited to written resources till three decades ago. At present, we have more information about its location and remains through enough archaeological surveys as well as study of texts. One of the most important remains of it are Khanqahs. Khanqahs were constituted as centers for teaching the bases of religious learning and the principles of the Sufi orders from the fourth century in Islamic lands. Besides the city of Karaj Abu-Dolaf had several Khanqahs, so the aim of this research is to investigate those through archaeological survey then documents and texts. This research has three questions as following: 1. what time is supposed to formation and development of Khanqahs based on written documents and historical evidence? 2. What role documents and archaeological evidence has in coincidence of Karaj place with Aštaneh city? 3. What were the location of Khanqahs in spatial structure of Karaj city? The approach of this article is historical-descriptive-analytical and information was obtained via documentary and field researches. Till now, no research has done about Karaj Khanqahs and based on documents and archaeological surveys, in addition to coincidence of current location of Aštaneh city with old city of Karaj Abu-Dolaf, we can state Khanqahs of Karaj city were parts of spatial structure of city and sustained its functional relations with the architectural structures and remains after city's decline.

Keywords: Khanqahs, Zawiah, Karaj Abu-Dolaf, Aštaneh, Sufism.

Motaleat-e-Bastanshenasi-e-Parseh (MBP)

Parseh Journal of Archaeological Studies
Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICT), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICT).
Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the **Creative Commons**.

1. Professor, Department of Archeology, Faculty of Art and Architecture, Hamedan, Bu-Ali Sina University, Iran (Corresponding Author).

Email: me-zarei@basu.ac.ir

2. Ph.D in Archaeology, Department of Archeology, Faculty of Art and Architecture, Hamedan Bu Ali Sina University, Iran

Citations: Zarei, M. E. & Sharahi, E., (2023). "Investigation on Karaj Abu-Dolaf Khanqahs base on Written Sources and Archaeological Evidence". *Parseh J Archaeol Stud. (PJAS)*, 7(25): 193-217. <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.7.25.193>

Homepage of this Article: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-589-en.html>

Introduction

Khanqahs are one of the important architectural space related to sufism and its thoughts. One of the cities that these sort of spaces was prominent is Karaj city. This city was formed in entrance of Islam then in middle century was one the important cities of Jebal or Iraq ajam (Banakati, 2007: 458; Ibn-Batuteh, 1997: V. 1: 281). Written sources have mentioned the location, political and social status of Karaj thus these traces let investigators to purpose suggestions about coincidences of Astandeh city with Karaj. Fortunately, through recent decade a lot of archaeological evidence were recognized in Astandeh city. One of the most important evidence was the inscription of instruction of a Khanqah and other works related to this structure that was found in water infrastructure digging in 2017. This discovery provides conditions to understand the function of Khanqahs at Karaj city. Following discovery, through study of local resources, spaces with function of Khanqah and Zawiah was recognized. According to local traditions those spaces were used by some of the sufi elders whose names and lands which were dedicated to their Khanqahs were mentioned by some endowments documents. Documents provide backgrounds to understand the relative location of these Khanqahs then usage of aerial photos and field survey helped to determine two Khanqahs location like Zawiah of Sheikh najm-odin Mahmud. Also Authors' discussed the status of two elders named Pir Ismail and Pir Agha then tried to clarify the role of them as local elders.

Questions & Hypothesis: 1. What time is supposed to formation and development of Khanqahs based on written documents and historical evidence? 2. What role documents and archaeological evidence has in coincidence of Karaj place with Astandeh city? 3. What were the location of Khanqahs in spatial structure of Karaj city?

The hypotheses are: 1. Karaj Khanqahs were constructed in middle Islamic period. 2. Available documents, confirm the status of Karaj Abu-Dolaf with current situation of Astandeh city. 3. Some evidence like inscription of Khanqah instruction, Khanqah Sheikh Mahmud Karaji and grave of local elderly shows status dedication in name of Khanqah or Zawiah in special structure of Karaj city.

Identified Traces

Astandeh town located in 8 Km of Shazand city. Resources, confirm the status of this city with historical Karaj city. What causes the study of Karaj Khanqahs are classified in two group: 1. Archaeological and architectural evidence 2. Historical documents. Archaeological evidence includes "inscription of Khanqah structure" and ruins of architectural spaces in Astandeh city in name of Khanqah and grave of Sheikh Najm-odin Mahmud, Kamal-odin Ismail Khanqah and grave of Pir Ismail as well as Pir Agha.

Inscription of Khanqah instruction, is a turquoise square tile with 5 cm diameter and dimension of 42 cm that letters of inscription are carved in kufic scripts on its bed. The inscription is as following:

انشاء بناء هذا الخانقاه/ [بيد] الفقير المحتاج/
 الى رحمه ربه الخبير، بخدا [تيا] ر بن ابى بكر الدما
 نخدا [ر]، ليكون محض رجال /المتصوفه المختارين

Khanqah Sheikh Mahmud Karaji in Sheikh District of Astandeh city is known as “Sheikh Grave” the palace he was buried. Three historical documents from Timurid, Safavid and Qajar period are available related to Sheikh Grave that introduce the trustee of endowment as well as dedication of farms. In two older documents the name of Karaj are mentioned. In these three documents there is a list of farms dedicated to these elders’ mausoleums. A general overview of these documents shows that titles of some of these farms are repeated in these documents. These titles are as follows: Savanj (Savaj, Savanj); Seven; Ahangaran; Balman; Azna; Dow Khawharan; Aghran and Sheikh. The location of some of these farms such as Ahangaran, Balman, Dow Khawharan; Aghran and Sheikh could be identified at the town of Astandeh and its vicinities. There is a safavid document for the Kamal-odin Ismail Khanqah that listed the endowment of it but its building had been destroyed. The monument of two local elders (Pir Agha and Pir Ismail) had been destroyed but there is a little evidence related to the monument of Pir Ismail.

Conclusion

The goal of this research based on three question, time of Khanqah formation, documents and available evidence in locating the Karaj city into today Astandeh town and status of Khanqahs in Karaj city spatial structure. Base on tiles inscription type, form and type of stone grave inscription, we could suggest that Karaj Khanqahs at least were active in 6 to 8 centuries in middle Islamic period. Besides, the Zawiah of Sheikh Najmol-din Mahmud is the most important Khanqah that should to be dated which it need to excavate the Sheikh grave located in Sheikh district square. Documents that have studied gives a considerable information to locating Karaj with the current city of Astandeh. These documents in addition to state the function of Khanqahs and depicting the importance of trustees and maintaining the endowments for the elder’s monuments, mention the name of Karaj as well as other places that their location could be traced in vicinity of Astandeh and Shazand cities. Khanqahs and graves of elders in Astandeh city, were in relation with other spatial structure of this city in its prosperity.

Acknowledgment

We are grateful to Ali Jiryaei Sharahi, Hassan Khanabadi Bozchaloei and Abbas Bavarsaei for their sincere cooperation in preparing the maps and plans.

Observation Contribution

The participation of the first author was 60% and the second author was 40%. In this

article, the collection of library information and documents was done by the first author and field investigations by the second author. The writing of the article has been done in a combined way and with the consensus of two authors.

Conflict of Interest

The authors of the article have not received any money from a third party (government, commercial, foundation, etc.) for any part of the article, there is no ongoing publication, refereed or registered, related to this work And they have not used any interdisciplinary tests

بررسی خانقاه‌های شهر کرج ابودلف براساس اسناد تاریخی و شواهد باستان‌شناسی

محمدابراهیم زارعی^۱؛ اسماعیل شراهی^{II}

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۱۷ - ۱۹۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۳۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۰۱

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.7.25.193>

چکیده

شهر کرج ابودلف یکی از مهم‌ترین شهرهای دوران اسلامی است که در سده‌های اولیه این دوره شکل گرفت و در قرون میانی به شکوفایی رسید. شناخت از این شهر تا سه دهه گذشته صرفاً به اشارات متون تاریخی مربوط می‌شد. حال با انجام بررسی‌های میدانی باستان‌شناسی و مطالعه اسناد تاریخی می‌توان به شناخت بیشتری از موقعیت مکانی شهر یادشده و آثار و بقایای به‌جای مانده از آن دست یافت. یکی از مهم‌ترین آثار قابل مطالعه کرج ابودلف، خانقاه‌ها است. خانقاه‌ها به‌عنوان مراکزی برای آموزش مبانی دین و اصول طریقت، از قرن چهارم هجری قمری در بلاد اسلام شکل گرفته و به بسط تصوف پرداختند. در این میان، شهر کرج ابودلف دارای چند خانقاه بوده که هدف این نوشتار بررسی آن‌ها با بهره‌گیری از بررسی باستان‌شناسی و مذاقه در اسناد و متون تاریخی است. پرسش‌های تحقیق عبارتند از: ۱. اسناد مکتوب و شواهد تاریخی، چه زمانی را برای شکل‌گیری و توسعه خانقاه‌ها در شهر کرج ابودلف پیشنهاد می‌کنند؟ ۲. نقش اسناد و شواهد باستان‌شناسی مرتبط با خانقاه‌ها در انطباق مکان کرج با شهر آستانه چیست؟ ۳. خانقاه‌های شهر کرج چه جایگاهی در ساختار فضایی شهر کرج داشته‌اند؟ روش پژوهش در این جستار، تاریخی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی است و شیوه گردآوری اطلاعات، میدانی و کتابخانه‌ای است. تاکنون پژوهشی مستقل در باب خانقاه‌های شهر کرج صورت نگرفته است و براساس مطالعه اسناد موجود و بررسی‌های باستان‌شناسی، سوازی از انطباق موقعیت شهر فعلی آستانه با شهر کرج ابودلف می‌توان بیان داشت که خانقاه‌های شهر کرج در سده‌های میانی دوران اسلامی به‌عنوان بخشی از ساختار فضایی شهر مذکور شکل گرفته و پیوندهای کارکردی خود را پس از زوال کرج با بقایا یا دیگر آثار معماری شهر حفظ کرده‌اند.

کلیدواژگان: خانقاه، زاویه، کرج ابودلف، آستانه شازند، تصوف.

I. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: me-zarei@basu.ac.ir

II. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

ارجاع به مقاله: زارعی، محمدابراهیم؛ و شراهی، اسماعیل، (۱۴۰۲). «بررسی خانقاه‌های شهر کرج ابودلف براساس اسناد تاریخی و شواهد باستان‌شناسی». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۷ (۲۵): ۱۹۳-۲۱۷. <https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.7.25.193>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-589-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری
© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

خانقاه‌ها یکی از مهم‌ترین فضاها در معماری به حساب می‌آیند؛ این فضاها که در ارتباط با تصوف و اندیشه‌های صوفی‌گری شکل گرفته‌اند، مکانی برای سکونت و عبادت صوفیان مقیم و مسافر، آموزش مبانی دین و اصول طریقت، تهذیب نفس و دریافت مبانی تصوف از حدیث و تفسیر و کلمات قطب، شیخ و یا پیر به حساب می‌آیند (کیانی، ۱۳۶۹: ۶۹). در برخی از شهرها خانقاه‌ها به عنوان جزئی از فضای شهری به حساب می‌آمدند و به صورت بناهایی منفرد یا وابسته به دیگر عناصر، از جمله: بازار، حمام، بقاع متبرکه، تحت مدیریت شیخ، پیر، قطب جنبه‌های کارکردی خود را ارائه می‌کردند (قیومی‌هندی و سلطانی، ۱۳۹۳: ۷۵). یکی از شهرهایی که این نوع فضاها در آن مورد توجه واقع شده، شهر کرج ابودلف است. این شهر در سده‌های اولیه ورود اسلام شکل گرفت و در قرون میانه یکی از مهم‌ترین شهرهای عراق عجم به حساب آمد (بناکتی، ۲۰۰۷: ۴۵۸؛ ابن بطوطه، ۱۳۷۶، ج ۱: ۲۸۱). تا چند دهه پیش شناخت ما از این شهر تنها به اشارات متون تاریخی متکی بود. این متون در قالب کتاب‌های جغرافیایی، سفرنامه‌ها و... موقعیت، ابعاد و جایگاه سیاسی و اجتماعی کرج را برشمردند و حداقل از اواسط دوره قاجار و بعد از آن به پژوهشگران اجازه دادند تا درباره جانمایی این شهر حدفاصل همدان و اصفهان گام برداشته و گمانه‌هایی درباره انطباق موقعیت مکانی روستا و بعد شهر آستانه شازند با کرج ابودلف را پیشنهاد دهند. خوشبختانه طی دهه اخیر شواهدی در شهر آستانه شازند در قالب محوطه‌ها، گورستان‌ها و... مورد مطالعه قرار گرفته و داده‌هایی از زیر خاک به دست آمده که نشان از وجود شهری بزرگ در این ناحیه دارد. این شواهد و نشانه‌ها هم‌سو با منابع و متون تاریخی فرض اولیه برای موقعیت کرج با شهر فعلی آستانه را قوت بخشیده و امکان بررسی بیشتر برای این انطباق را با انجام کاوش‌های باستان‌شناسی در منطقه فراهم آورده است. یکی از مهم‌ترین شواهد به دست آمده در شهر آستانه در سال ۱۳۹۶ ه.ش. کتیبه ساخت یک خانقاه و دیگر آثار مرتبط با آن بود که حین حفاری اداره آب و فاضلاب شهری به دست آمد؛ هرچند امکان کاوش و شناخت از طرح اولیه خانقاه مکشوف که کتیبه موجود قدمت آن را به سده‌های ششم و هفتم هجری قمری منتسب می‌کرد میسر نشد، ولی این کشف، اولین گام برای شناخت بیشتر از فضاهایی با کاربری خانقاه در شهر یادشده به حساب آمد و به نگارندگان اجازه داد تا درباره شناخت بیشتر از کاربری‌های این چینی به مطالعه و بررسی بپردازند. به دنبال آن، با کمک مردم محلی، نوشته‌های «ابراهیم دهگان» درباره تاریخ کرج و شواهدی که حاصل بررسی و بعضاً بررسی باستان‌شناسی نگارندگان در شهر آستانه بود، فضاهایی با کاربری خانقاه، زاویه، روضه و... مورد شناسایی و بررسی قرار گرفت. فضاهای اشاره‌شده به پیران محلی و مشایخی منتسب است که خوشبختانه اسناد تاریخی مهمی درباره این مشایخ، مکان‌های وقف‌شده برای خانقاه‌ها و مزارات آن‌ها از دوره‌های تیموری، صفوی و قاجار موجود است. اسناد زمینه مطالعه محلی برای شناخت مکان این خانقاه‌ها را فراهم آورد و به نگارندگان اجازه داد تا با استفاده از تصاویر هوایی و بررسی میدانی حداقل موقعیت دو خانقاه را در شهر آستانه مشخص و یکی از آن‌ها به نام «زاویه» یا «خانقاه شیخ محمود کرجی» را در محله شیخ آستانه مورد شناسایی قرار دهند. نگارندگان، هم‌چنین به جایگاه دو پیر به نام‌های «پیر اسماعیل» و «پیر آقا» که هرکدام دارای آرامگاهی برای خود در شهر کرج بوده پرداخته و تلاش نمودند تا نقش آن‌ها را به عنوان پیران خانقاه و یا زاویه‌های محلی در کرج مشخص سازند. به طور قطع اسناد مکتوب، شواهد تاریخی، مدارک باستان‌شناختی و فضاهای معماری بررسی‌شده در قالب خانقاه‌ها یا جایگاه پیران و صوفیان سوای از بیان اهمیت خانقاه‌ها و تبیین جایگاه مذهبی مشایخ و پیران محلی، به شناخت دقیق‌تر از جایگاه و موقعیت والای دینی شهر کرج و انطباق آن با شهر کرج کمک کرده و راه را برای بررسی‌های جامع‌تر در دیگر حوزه‌های علمی فراهم می‌کند.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: اسناد و شواهد تاریخی، چه زمانی برای شکل‌گیری و توسعه خانقاه‌ها در شهر کرج ابودلف پیشنهاد می‌کنند؟ نقش اسناد و شواهد باستان‌شناسی مرتبط با خانقاه‌ها در انطباق مکان کرج با شهر آستانه چیست؟ خانقاه‌های شهر کرج چه جایگاهی در ساختار فضایی شهر کرج داشته‌اند؟

بر این اساس با مطالعه اسناد تاریخی و بررسی شواهد باستان‌شناسی موجود می‌توان این فرضیات را پیشنهاد داد: خانقاه‌های شهر کرج در سده‌های میانی دوران اسلامی شکل گرفته‌اند؛ جای نام‌ها، اسامی چون کرجی و اسناد تاریخی موجود که در آن از مزارع وقف شده در کرج یاد شده، انطباق جایگاه کرج ابودلف با شهر آستانه فعلی را قطعی می‌سازند. هرچند بخش عمده شهر کرج مدفون است، اما شواهد بررسی شده چون کتیبه ساخت خانقاه، خانقاه شیخ محمود کرجی و مزار پیران محلی، نشان از اهمیت و اختصاص جایگاه‌هایی به نام خانقاه یا زاویه در ساختار فضایی شهر کرج دارد.

روش پژوهش: این پژوهش جنبه بنیادی دارد و به روش تاریخی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام گرفته و مبتنی بر داده‌هایی است که در نتیجه مشاهدات میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای گردآوری شده است. جامعه آماری تحقیق، خانقاه‌ها و زاویه‌های شهر کرج ابودلف است که موقعیت مکانی آن‌ها را می‌توان براساس اسناد و متون تاریخی سده‌های نهم تا سیزدهم هجری قمری بررسی‌های میدانی در محل، مطالعه فضاهای معماری موجود و شواهد تاریخی منقول مرتبط با پیران محلی، مشخص کرد؛ لذا این تحقیق ضمن توجه به انطباق کرج ابودلف با شهر آستانه شازند به بررسی زمان شکل‌گیری، توسعه خانقاه‌ها و اهمیت آن‌ها در ساختار فضایی شهر قدیم کرج ابودلف پرداخته است.

پیشینه پژوهش

در ارتباط با شهر کرج ابودلف و جغرافیای تاریخی آن، چند مقاله و کتاب به رشته تحریر درآمده که هیچ‌یک به طور مستقل بر روی خانقاه‌های این شهر متمرکز نشده است. قدیمی‌ترین آن‌ها، کتاب گزارشنامه یا فقه‌اللغه فی اسامی امکنه در مطلع کتاب کرجنامه یا تاریخ آستانه ابراهیم دهگان است (دهگان، ۱۳۴۲). دهگان در این کتاب ضمن پرداختن به جغرافیای کرج ابودلف در مبحثی کوتاه به دو «خانقاه شیخ نجم‌الدین محمود کرجی» و «خانقاه کمال‌الدین اسماعیل» پرداخته و متن اسنادی تاریخی را مربوط به دوره صفوی بدون آوردن تصویری از آن‌ها، در همان کتاب آورده است (همان: ۲۸). در دیگر مقالات و کتاب‌های نوشته شده، بیشتر به موضوع جغرافیای تاریخی کرج ابودلف و یا به طور مشخص به سکه‌های مکشوف در شهر آستانه شازند پرداخته شده و تنها نامی از شیخ نجم‌الدین محمود کرجی برده شده است (ر. ک. به: خزائلی، ۱۳۸۵؛ جیریایی، ۱۳۸۵؛ شراهی و صدیقیان، ۱۳۹۵؛ افتخاری، ۱۳۹۸).

موقعیت جغرافیایی و پیشینه تاریخی کرج ابودلف

براساس اشارات متون تاریخی شهر کرج با نام «بوهین‌کره» یا «کره» خوانده می‌شد که به معنای «خرمن‌گاه کره» یا «کرج» بود (قمی، ۱۳۶۱: ۲۳؛ ابن‌المستوفی، ۱۹۸۰: ج ۲، ۱۰۱). این مکان تا قبل از ورود اعراب، مأمن عجمان بوده و در قالب یک روستا یا شهر کوچک، آبادانی داشته است (اصطخری، ۲۰۰۴: ۱۹۹؛ یعقوبی، ۱۳۸۱: ۴۸). اوایل حکومت عباسیان امیری از جانب خلفای وقت، یعنی «هارون» به حکومت این منطقه گمارده می‌شود که معروف به «ابودلف قاسم بن عیسی عجلی» بود. این شخص که از خاندانی موسوم به «ابی‌دلف» بوده، در کرج شروع به ساخت‌وسازهای گسترده می‌کند که این کار پس از وی توسط فرزندانش ادامه می‌یابد. از این شهر، طی قرون چهار تا

هفت هجری قمری با نام‌های دیگری چون: «ایغارین»، «ابعارین» و «کره» نیز یاد شده است. خاندان ابودلف عجلی، یک صدسال تمام (از ۱۸۵ تا ۲۸۵) بر بخشی از ناحیت جبال (کوهستان/ولایات پهل/عراق عجم) فرمان رانده و امارت داشته‌اند (اذکائی، ۱۳۶۷: ۱۰۴). کرج تا اواخر سده سوم هجری قمری در دست خاندان ابودلف بود و بعد از آن به‌عنوان شهری وابسته به اصفهان یا همدان و یا به‌صورت مستقل در زمان حکومت «سامانیان»، «آل زیار» و «آل بویه» دارای اهمیت بود. در فاصله سال‌های ۳۳۵ تا ۳۶۱ ه.ق. و سپس ۳۶۶ تا ۳۷۳ ه.ق. سکه‌های طلایی را با نام «علی عمادالدوله ابوالحسن»، «حسن رکن‌الدوله ابوعلی» و «مؤیدالدوله ابومنصور بن رکن‌الدوله»، در آنجا ضرب کردند (رضائی‌باغ‌بیدی، ۱۳۹۳: ۵۰۱-۴۹۱). این شهر در تمامی دوره‌های بعد از آل بویه در دوره «غزنویان»، «سلاجقه» و «ایلخانان مغول» شهر مهمی بود و تا قرن دهم و شروع دوره صفویه به‌عنوان «کرج» خوانده می‌شد. در این دوره و با توجه ویژه‌ای که به بنای امام‌زاده «سهل بن علی» می‌شود، احتمالاً این بخش شهر که با نام «آستانه» معروف بوده، رشد پیدا کرده و بخش کهن آن به‌مرور زمان تخریب شده و از بین رفته است (نظمی‌افشار، ۱۳۸۳: ۷۶).

بیشتر جغرافی‌نویسان و مورخین دوران اسلامی تا سده‌های هشتم هجری قمری از این شهر یاد کرده و موقعیت جغرافیایی آن را توصیف نموده و مسافت این شهر با همدان و اصفهان را بر شمرده‌اند (برای نمونه ر. ک. به: مقدسی، ۱۴۱۱ ه.ق.: ۴۰۱؛ قدامه بن جعفر، ۱۳۷۰: ۳۶-۳۵؛ حموی بغدادی، ۱۳۸۳: ۴۶۶؛ مستوفی، ۱۳۴۴: ۷۶). موقعیت طبیعی و مکانی که منابع و متون برای این شهر بیان کرده‌اند کاملاً منطبق با موقعیت مکانی و جغرافیایی شهر آستانه است.

اولین بررسی‌های میدانی برای یافتن موقعیت کرج ابودلف در اواسط دوره قاجار توسط «محمدحسن خان اعتمادالسلطنه» صورت گرفت. وی در رساله‌ای که به سال ۱۳۰۵ ه.ق. تحت‌عنوان تاریخ آستانه عراق نوشت، شهر آستانه شازند را منطبق با کرج ابودلف دانست. ایشان در این رساله در باب آستانه می‌نویسد: «جای قصبه و قریه که این اوقات به اسم آستانه مشهور و در ایالت عراق عجم واقع است، در قدیم شهری بزرگ بوده که آثار و علامات آن هم اکنون دیده می‌شود و چون اراضی آن محل قدیم را حفر می‌کنند، اشیاء عتیقه بسیار به‌دست می‌آید و از مفاد برخی اخبار و گفتار علمای تاریخ و جغرافیا و قراین چند می‌توان گفت که این همان فرزین بوده که در حوالی شهر کرج ابودلف عجلی نشان داده و...» (خزائلی، ۱۳۸۵: ۷۴). این پژوهش‌گر در جای دیگر می‌آورد: «قریه آستانه و چهار قریه دیگر که اسم هر یک در محل ذکر خواهد شد در موضع شهر موسوم به سه‌سوک واقع شده است» (همان: ۷۴). اعتمادالسلطنه هم‌چنین در روزنامه خود در ذیل وقایع روز سه‌شنبه ۱۸ ذی‌قعدة سنه ۱۳۰۹ آورده است: «امروز صبح از عمارت حرکت کرده، به آستانه رفتیم. بعد به زیارت آستانه رفتیم. بعضی انکشافات تاریخی نمودم. خیلی از این انکشافات مشعوفم و...» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۵: ۹۳۴). دکتر «فوریه» پزشک مخصوص «ناصرالدین شاه قاجار» نیز در سفری که با ناصرالدین شاه به این مناطق کرد درباره آستانه می‌نویسد: «به آستانه پایتخت قدیم امراء کرج رسیدیم و...» (فوریه، ۱۳۸۵: ۲۶۵). بعدها «ابراهیم دهگان» از پژوهشگران محلی در اواسط ۱۳۴۲ ه.ش.، در باب آستانه تحقیقات قابل‌توجهی انجام داد و کتابی به نام گزارش‌نامه یا فقهة اللغه اسامی امکنه در مطلع کتاب کرج‌نامه یا تاریخ آستانه را به چاپ رسانید. او ضمن بررسی‌های میدانی، در کتاب خود اسناد قابل‌توجهی را اعم از اسناد و وقف‌نامه‌ها ارائه کرد و با بررسی آثار قدیمی در محله‌های روستای آستانه و خواندن سنگ‌قبر امامزادگان و بقاع متبرکه، باب جدیدی برای مطالعه آستانه و انطباق این شهر با کرج ابودلف را باز نمود. اولین بار آثار شهر آستانه در سال ۱۳۶۲ ه.ش.، از طرف اداره کل حفاظت آثار باستانی به سرپرستی «احمد کبیری» مورد شناسایی قرار گرفت؛ نام‌برده در گزارش خود محوطه باستانی قلعه ابودلف را مورد بررسی قرار داد. وی این محوطه را مکان «کاخ ابودلف عباسی» و وسعت آن را ۴۰×۴۰ متر دانست (کبیری، ۱۳۶۲:

۲). در سال ۱۳۸۰ ه. ش. «محمد رضا نعمتی» در راستای تعیین عرصه و حریم قلعه ابودلف اقدام به گمانه‌زنی در این محوطه نمود که با وجود کامل نشدن پروژه، با کشف شواهدی از سکونت در این محوطه چون: کف فرش آجری، اسکلت انسانی، بقایای دیوار سنگی و تنبوشه‌های سفالی، دیوار با تزئین گچ‌بری، ستونچه گلی با روکش گچ، دیوار و بقایای تاق آجری و قطعات سفال با شیوه‌های مختلف، همراه بود. براساس شواهد موجود به خصوص قطعات سفال، نام‌برده این محوطه را از سده چهارم تا هشتم هجری قمری تاریخ‌گذاری کرده است (نعمتی، ۱۳۸۰: ۱۴۲-۱۴۰). در سال ۱۳۸۷ ه. ش. در محله توده آستانه تعداد ۲۷۷ سکه طلا حین حفاری اتفاقی برای ایجاد مصلی شهر به دست آمد که مجموعه آن‌ها در کتابی به نام سکه‌های طلای عباسی و اغالبه کرج ابودلف (آستانه شازند) در سال ۱۳۹۵ ه. ش. توسط «اسماعیل شراهی» و «حسین صدیقیان» به چاپ رسید. این سکه‌ها که مربوط به دوره عباسی و مربوط به «خلفای عباسی» و «امیران اغلبی افریقیه» بود در خارج از شهر کرج ضرب شده و نشان از اهمیت شهر کرج و نقش آن در مبادلات تجاری و فرهنگی آن با دیگر شهرهای قلمرو حکومت عباسی در سده‌های دوم و سوم هجری قمری دارد (شراهی و صدیقیان، ۱۳۹۵: ۵۳).

شهر آستانه که محل آن با شهر کرج منطبق است در ۴۲ کیلومتری جنوب غرب شهر اراک و ۸ کیلومتری شهر شازند مرکز شهرستان شازند، واقع شده است. این شهر امروز مشتمل بر شش محله به نام‌های آهنگران، بالا، پایین، توده (میان ده)، زاویه و شیخ است (عباسی، ۱۳۸۶: ۱۵۵). در این شهر محوطه‌های باستانی چون: قلعه ابودلف، محوطه خرابه‌ها، گورستان بغسار و بناهایی چون: امامزاده سهل بن علی، امامزاده فضل و جعفر، بقعه پیراسماعیل، مقبره توغان ترک، بقایای زاویه مشهور به زاویه یا خانقاه شیخ نجم‌الدین محمود کرجی از سده‌های اولیه دوران اسلامی تا دوره قاجار برجای مانده است که نشان از اهمیت این شهر در دوران اسلامی دارد.

نگاهی به پیشینه خانقاه و زاویه

واژه «خانقاه»، در منابع متعدد به صورت‌های گوناگون چون: «خانگاه»، «خوانگاه»، «خانجاه»، «خونگاه»، «خورنقاه» و جمع آن‌ها به اشکال «خوانق»، «الخوانک» و «خانقاهات» ضبط شده است. خانقاه‌ها مجموعه‌ای بود از مکان‌های باز و بسته و نیم‌باز و باز. مکان بسته‌اش عبارت بود از جماعت‌خانه (گنبدخانه)، حجره‌ها، درآیگاه، صومعه و مرافق و مکان نیمه‌باز عبارت بود از صفه (ایوان) و گاهی رواق (قیومی بیدهندی و همکاران، ۱۳۹۳: ۷۹). برخی از صاحب‌نظران آن را «مرکب» از واژه «خوان» به معنای «خانه»، «کاروان‌سرا»، «معبد» یا «خوان» به معنای «سفره»، «طبق» و «ایوان»، و پسوند «گاه» در معنای «جا و مکان» دانسته‌اند (کیانی، ۱۳۶۹: ۵۹-۵۷). از میان این صورت‌ها، اشکال «خانگاه»، «خوردنگاه» (نفیسی، ۱۳۴۳: ۲۵)، و «خورنگاه» یا «خورنگه» (آندراج، ذیل واژه‌ها) در فرهنگ مردم قابل توجه است، زیرا خانقاه یا مرکز تجمع صوفیان در آغاز تأسیس، مکانی برای سکونت درویشان و درواقع مسافرخانه‌ای رایگان بود که غذا و مکان مجانی در اختیار مسافران، غریبان و صوفیان قرار می‌داد؛ از این‌رو، مصرف عمده موقوفات خانقاه‌ها اطعام فقرا و درویشان بوده است. از مراکز معادل خانقاه، می‌توان از «لنگر» به معنای «مرکز تغذیه خانقاه» (افلاکی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۵۹۶)، «آستانه»، «تکیه» (همو، ۱۳۶۲، جلد ۲: ۸۴۰؛ افشاری، ۱۳۸۲: ۲۹)، «دوبیره» (ابن بطوطه، ۱۴۱۷، ج ۲: ۱۸۴ و ۲۵۴؛ قشیری، ۱۳۶۱: ۲۱)، «زاویه» (افلاکی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۹۴۵) و «رباط» نام‌برد. واژه رباط در معنای خانقاه بیشتر در عراق عرب و منطقه فارس رواج داشته است (آلوسی، ۱۳۹۸: ۱۱۳؛ جنیدشیرازی، ۱۳۲۸: ۱۹۶ و ۳۹۵). درمورد پیدایش اولین خانقاه، نظرات متفاوتی وجود دارد. بنابر نظر برخی از صوفیان، اولین خانقاه مطابق آیه ۹۶ سوره آل عمران، «خانه کعبه» است که در روزگار حضرت آدم علیه السلام به شکل تپه‌ای پدید آمد و حضرت نوح علیه السلام گاه‌گاهی به آن تپه

می‌رفت و طواف می‌کرد تا این‌که حضرت ابراهیم علیه السلام، خانه کعبه را ساخت (عبادی، ۱۳۴۷: ۲۸). برخی منابع از نخستین خانقاه‌ها در خراسان یاد کرده‌اند، چنان‌که از «خانقاه ابوسعید ابوالخیر» در خاوران خراسان به‌عنوان نخستین خانقاه رسمی (قزوینی، ۱۳۸۰: ۳۶۱-۳۶۰)، و در متون دیگر، از خانقاه‌های «ابوعلی طرسوسی»، «خانقاه ابوالفضل العمید خشاب» و «خانقاه محمود» در نیشابور (قشیری، ۱۳۶۱: ۱۹) و دیگر خانقاه‌ها در این منطقه (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۸۳: ۷۷) یاد شده است. برخی صاحب‌نظران شکل‌گیری خانقاه را به «کرامیه» نسبت داده‌اند. باید بدانیم که مذهب کرامیه یک جریان عرفانی بسیار مهم در خراسان سده سوم تا ششم هجری قمری بوده است. کمتر کسی می‌داند که «خانقاه» - که نماد بیرونی تصوف و عرفان است - قبل از آن‌که متعلق به صوفیه باشد، متعلق به کرامیه بوده است. کرامیه، نخستین بنیان‌گذاران «خانقاه» در خراسان و حتی شام و بیت‌المقدس بوده‌اند (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۹۳: ۴۴).

اما «زاویه» در لغت به معنای «کنج»، «گوشه»، «بیغوله»، «رکن»، «حجره» و «اتاق» معنا شده است. در بحث تصوف، زاویه معادل خانقاه انگاشته و یا به جزئی از خانقاه که تنها به ریاضت قطب یا شیخ اختصاص داشته اطلاق می‌شده است (منور، ۱۳۲۰: ۳۴). زاویه، مترادف اصطلاحات «خانقاه»، «دیر» یا «تکیه» به‌کار می‌رفته است که برای بنیادهای زهدگرایانه بوده و در اصل از تصوف ایران پس از اسلام گرفته شده است. در سده ششم هجری قمری/دوازدهم میلادی در مغرب اصطلاح زاویه مترادف رباط بوده است و جایی که یک پیر یا شیخ با شاگردان و مریدانش می‌ماند و زندگی می‌کرد (Gibb & Karmers, 1953: 657).

در نگاه کلی، خانقاه و دیگر کارکردهای معادل آن به‌عنوان آستانه، تکیه، زاویه، دویره و رباط سوای از آن‌که در چه جایی از ملل اسلامی شکل گرفته و یا توسعه یافته باشد، با کارکرد اولیه مکانی برای اسکان، استقرار و حفظ جان مسافران از دسترس راهزنان و اشرار شکل گرفته و در طول دوران اسلامی کارکرد عبادی و مذهبی خود را در خدمت شیخ، قطب، زاهد و... فضاهایی با عناوین پیش‌گفته در بافت‌های شهری یا روستایی باز یافته است. خانقاه‌ها و مقامات مرتبط با آن‌ها، در برهه‌هایی از تاریخ دوران اسلامی از چنان جایگاه اجتماعی و سیاسی برخوردار شدند که صاحب موقوفات و توجهات خاص از طرف سلاطین، شاهان و حکمرانان محلی گردیدند.

آثار و شواهد خانقاه‌های کرج ابودلف

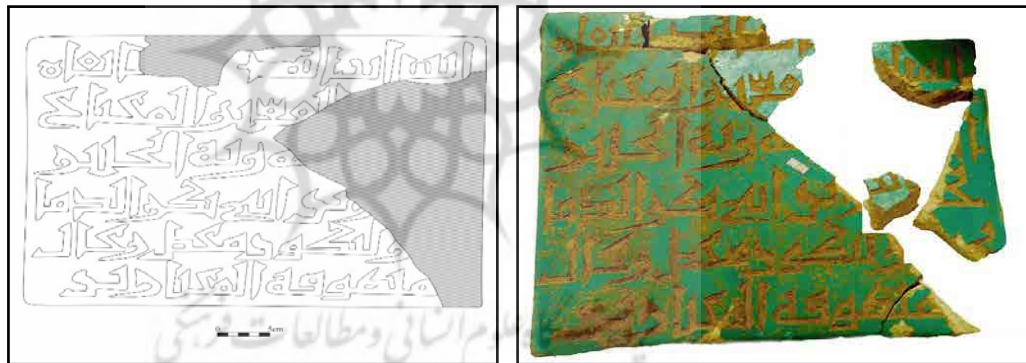
به‌طور کلی، آنچه باب مطالعه خانقاه‌ها و اهمیت این فضاها در شهر کرج ابودلف را گشود، مستندات در دسترسی بود که آن‌ها را می‌توان در دو قالب: ۱- شواهد باستان‌شناسی و معماری، ۲- اسناد نوشتاری دوره‌های مختلف، دسته‌بندی کرد. شواهد باستان‌شناسی و معماری شامل کتیبه موسوم به «کتیبه ساخت خانقاه» و فضاهای معماری تخریب‌شده یا باقی‌مانده در محله‌های شهر آستانه به‌نام‌های خانقاه و مزار شیخ نجم‌الدین محمود کرجی، خانقاه کمال‌الدین اسماعیل و مقابر پیراسماعیل و پیرآقا است. در کنار این شواهد، هم‌چنین اسناد تاریخی مهمی به‌خصوص درباره خانقاه و مزار شیخ نجم‌الدین محمود کرجی شناسایی شد که اطلاعات آن‌ها از سویی به فهم جایگاه دینی شیخ مذکور کمک کرد و از سوی دیگر با ارائه برخی نشانه‌ها امکان مطابقت شهر کرج با شهر آستانه را مسجل نمود؛ در ادامه، اهمیت تمامی آثار و شواهد پیش‌گفته مورد بررسی قرار می‌گیرد.

الف) کتیبه ساخت خانقاه

کتیبه معروف به ساخت خانقاه در سال ۱۳۹۶ ه.ش. در زمان حفاری شرکت آب و فاضلاب شهری شهر آستانه، در کانال حفرشده به عمق ۳ متر به دست آمد؛ این کانال در جاده آسفالت‌ای که شهر آستانه را به روستای قلعه آقامید متصل می‌ساخت به‌منظور عبور شبکه فاضلاب شهر آستانه

با استفاده از دستگاه‌های مکانیکی کنده شده بود. در مکانی که کتیبه پیش‌گفته به دست آمد تعدادی سفال از چند ظرف متنوع، چند ظرف سفالی، قطعاتی از یک کاشی کتیبه‌دار، یک کاشی محرابی و سه کاشی هشت‌ضلعی و ستاره‌ای کوچک به‌رنگ‌های لاجوردی و فیروزه‌ای به دست آمد. مهم‌تر از همه اشیاء منقول یادشده، بقایای آشفته‌ای از معماری بود که بیشتر شامل دیوارهایی آجری با پی‌های سنگی می‌شد. شناخت ارتباط این دیوارها، ابعاد و کارکرد فضا یا فضاها و نحوه پیوند آن‌ها با آثار منقول یادشده، بدون انجام کاوش باستان‌شناسی در محل وجود نداشت. به‌ترتیب، آن‌چه در نگاه اول می‌توان بیان داشت این‌که بخش عمده این آثار به‌خصوص کاشی کتیبه‌دار و دیگر کاشی‌ها، با هم مرتبط و بیانگر حضور یک بنای مذهبی در این مکان بودند که حداقل براساس ویژگی‌های ظاهری آثار مزبور و اشاره‌ای که در کتیبه مذکور به ساخت خانقاه شده، می‌توان کاربری آن را یک خانقاه از سده‌های ششم و هفتم هجری قمری پیشنهاد داد. کتیبه ساخت خانقاه، یک کاشی مربع فیروزه‌ای‌رنگ به ضخامت ۵ و عرض و طول ۴۲ سانتی‌متر است که حروف کتیبه به خط کوفی بر بستر آن کنده شده و سپس لایه‌ای از لعاب فیروزه‌ای بر روی آن کشیده‌اند (تصویر ۱). متأسفانه بخش‌هایی از کتیبه در زمان برخورد بیل مکانیکی با اثر مفقود شده است؛ متن قابل خوانش از این کتیبه بدین شرح است:

انشاء بناء هذا الخانقاه / [بید] الفقير المحتاج /
 الی رحمة ربه الخبير، بخ[تیا]ر بن ابی بکر الدما
 نخلی[ر]، لیکون محض رجال / المتصوفه المختارین

تصویر ۱: کتیبه به دست آمده طی حفاری در جاده آستانه به روستای قلعه آقاحمید در سال ۱۳۹۶ ه.ش. (نگارندگان، ۱۳۹۶)؛ طرح ۱. طرح کتیبه ساخت خانقاه (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 1. The inscription found during excavation on the road from Astaneh to the village of Ghale Agha Hamid in 2016 (Authors, 2016); Design 1: The inscription of the construction of Khanqah (Authors, 2019).

استفاده از کلمه «انشاء» به جای «عمل»، «تم» و... برای ایجاد و خلق این اثر، کم کاربرد اما رایج است (شیخ‌الحکمایی، ۱۳۸۸: ۴۵۵). نمونه کاربرد آن کلمه در امامزاده یحیی ورامین دیده می‌شود. عبارت «المحتاج الی رحمه» نیز در برخی از کتیبه‌های دوران اسلامی، از جمله بر روی سنگ مزاری در روستای لیوان در نزدیکی میانه مربوط به سال ۶۰۲ ه.ق. نیز قابل بررسی است (باغبان ماهر، ۱۳۹۳: ۸). در خط پایانی کتیبه نیز این‌که خانقاه تنها برای مردان متصوفه ساخته شده و آن‌ها مختار دانسته شده‌اند، حائز اهمیت است. در این بحث به نظر می‌رسد هدف از ساخت خانقاه مطرح و مخیرین در اداره امور خانقاه به جای یک فرد، گروهی از صوفیان دانسته شده‌اند.

درکنار کاشی یادشده، تعدادی ظروف سفالی، چند کاشی ستاره‌ای و شش‌ضلعی (تصویر ۲) و یک کاشی محرابی با لعاب فیروزه‌ای، با نقش برجسته محرابی در وسط و کتیبه‌ای در پیرامون آن با مضمون ذیل به دست آمد (تصویر ۳). این کاشی با ابعاد ۲۱×۱۵ سانتی‌متر قابل تاریخ‌گذاری به

سده ششم هجری قمری است؛ متن این کاشی بدین شرح است: «شهدالله أنه لا اله الا هو و الملئكة و أولوا العلم قائماً بالقسط لأ اله الا هو العزيز الحكيم. ان الذين عند [الله الاسلام]»

تصاویر ۲ و ۳: کاشی محرابی، ظروف سفالی و کاشی‌های به دست آمده در کنار کتیبه ساخت خانقاه (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 2 & 3: Mehrabi tile, pottery and tiles found next to the inscription of the construction of the Khanqah (Authors, 2019)

ب) خانقاه شیخ نجم‌الدین محمود کرجی

این خانقاه یکی از خانقاه‌های مهم کرج به حساب می‌آید که نام او به یک شخصیت کرجی منسوب است. اطلاعات زیادی درباره شخصیت و زمان زندگی شیخ نجم‌الدین محمود کرجی در دست نیست. آن چه از اسناد تاریخی موجود، قابل برداشت است این که نام برده شیخی ربانی و عارفی جلیل‌القدر بوده که قبل از سده نهم هجری قمری می‌زیسته و مزار و خانقاه او از طرف دولت‌های وقت و مردم شهر آستانه مورد احترام و توجه بوده است. محل خانقاه در محله شیخ و در کنار رودخانه آستانه به نام «قبر شیخ» قابل بررسی و پیگردی است؛ هر چند معماری و دیگر نشانه‌های این خانقاه در زیر خاک در میدان موسوم به «میدان شیخ» مدفون است (تصاویر ۴ و ۵)، اما سه سند تاریخی قابل توجه درباره خانقاه یا زاویه و مزار شیخ محمود در دست است که اهمیت این خانقاه را در تاریخ شهر کرج و مطالعه پیشینه تصوف مورد توجه قرار می‌دهد. این سه سند که در سطور بعدی شرح آن‌ها آورده می‌شود، به ترتیب مربوط به دوران تیموری، صفوی و قاجار هستند. سند دوره تیموری، فرمانی است که به معرفی متولی و موقوفات در نظر گرفته شده برای مزار شیخ نجم‌الدین محمود کرجی می‌پردازد (تصاویر ۶ و ۷)؛ سند دوره صفوی مزارع وقف شده برای خانقاه شیخ محمود را تشریح، و سند دوره قاجار به مزارع وقف شده برای مزار شیخ و شهادت برخی از بزرگان محلی برای صحنه‌گذاری بر وقف دو مزرعه بر مزار یادشده، اختصاص دارد.

«باستانی‌پاریزی» در مقاله‌ای که به عنوان «گرفتاری‌های قائم‌مقام در کرمان و یزد» به زاویه شیخ محمود اشاره کرده است: «... در زاویه اراک شیخ محمود کرجی خفته است...» (باستانی‌پاریزی، ۱۳۵۳: ۴۸۹).

از میان اسناد یادشده، سند اول مربوط به «حسنعلی قرقویونلو» فرزند «جهانشاه قرقویونلو» است که به معرفی «شیخ‌رضی‌الدین علی» به عنوان تولیت مزار «شیخ محمود کرجی» می‌پردازد و موقوفات در نظر گرفته برای این مزار را برمی‌شمرد.

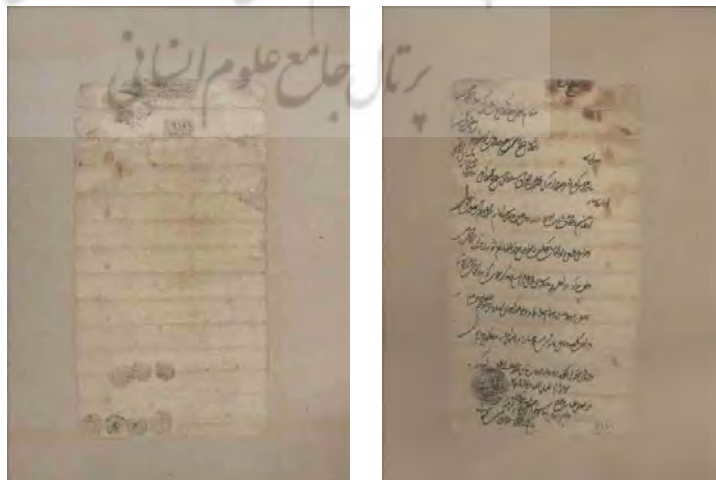
متن سند مربوط به تولیت مزار شیخ محمود کرجی (سنه ۸۷۳):

تصاویر ۴ و ۵: میدان محله شیخ در آستانه و محل قبر شیخ محمود کرجی (نگارندگان، ۱۳۹۹).
Fig. 4 & 5: Sheikh neighborhood square in Aštaneh and the grave of Sheikh Mahmud Karaji (Authors, 2019).

«ابوالفتح حس [ن علی بهادر سیوزمیرا]»

حکام و عمال و کلانتران و کدخدایان ولایت کرج بدانند که در این وقت/افتخار المشایخ و المحقیقین شیخ‌رضی‌الدین‌علی به حضور آمد و به شرف صحبت مشرف گشت/بنا بدان عنایت کرده تولیت کرده بر مزار متبرک حضرت قطب‌العراق سلطان محمود کرجی قدس‌الله‌سره به‌دستور سابق مشارالیه و کسان او تخصیص/و ارزانی داشتیم و معاف و مسلمات آنجا را به‌دستور شامل حضرت خاقان سعید انارالله برهانه مقرر فرمودیم که به‌علت مال و منال/و مواشی و مراعی و اخراجات و سایر تکالیف و عوارض دیوانی مطلقاً مزاحم نشوند و هرکس که در آب و زمین/وقف مذکور کشت‌گری نموده و به‌دستور سابق مال و منال به شیخ مذکور جواب گوید و به حمایت نرود/به تخصیص مزرعه سون و سوانج و ازنا و دو خواهران آن‌ها را نیز به‌دستور قلم و قدم معاف داند/پیرامون نگردند و نوعی نمایند که شیخ مشارالیه و مقیمان آستانه به دعاگویی دوام دولت/و درویشی مشغول گردند و هر ساله درین باب نشان مجدد نطلبند. خلاف‌کننده/در معرض عقاب و خطاب خواهد بود. تحریراً فی/سابع‌عشرین شوال سنه ثلاث و سبعین و ثمنائیه/مقرر شد آن‌که امر احتساب و قضا و اقامت من جمله و جماعه/و امامت و خطابت به شیخ مومی‌الیه دارند تغییر نکنند. (سجع مهر): المتوکل بعنایه الملک الکریم، العبد حسن بن علی بن سلطان جهان‌شاه (سند به شماره ۹۱۸۹ در مرکز اسناد دانشگاه تهران به ثبت رسیده است)، (تصویر ۶).

تصویر ۶: تصویر سند واگذاری تولیت مزار شیخ محمود کرجی به شیخ‌رضی‌الدین‌علی (سند شماره ۹۱۸۹، مرکز اسناد دانشگاه تهران).

Fig. 6: The image of the assignment document over the guardianship of Sheikh Mahmud Karaji's tomb to Sheikh Raziuddin Ali (Document number 9189, Tehran University Document Center).

سند دوم مربوط به وقف چند مزرعه برای خانقاه شیخ محمود کرجی است. اطلاعات ما از این سند مربوط به بازخوانی است که ابراهیم دهگان در سال ۱۳۴۲ ه.ش. از این سند که آن موقع در دست خانواده «وزیری» در آستانه شازند بوده، انجام داده است؛ متن این سند بدین شرح است: «هوالموفق لبيان الحق و السداد - مضمون این سفر شرعی و مکنون این زبر مرعی مشعر و مخبر است بذكر آن که ثابت شد و واضح گشت نزد حضرات قضاة الاسلام و ولاة الانام ابدت ضلال شرائعهم الی یوم القیام بما هو طریق ثبوتہ شرعا و سبیل وضوحه سمعا آن که جمیع مزرعه معروفه بسوم و جمیع مزرعه مشهوره باآهنگران و بالمان و نصف تام شایع از جمیع مزرعه اقران واقعات در حوالی کرج من اعمال کرهرود و مستغنیات عن التحدید لغایه شهرتها فی محلها و جمیع پنج دانگ مشاع از شش دانگ مشاع مزرعه ساوانج و جمیع مزرعه ازنا و شیخ واقعتین در کزار من اعمال کرهرود مذکور مستغنتین ایضا عن التحدید لغایه شهرتها باجملگی توابع و لوالحق و مضافات و منسوبات از جمله موقوفات خانقاه شیخ ربانی شیخ نجم‌الدین محمود کرجی است که مدفون است در جنب رودخانه کرج مذکور وقف صحیح شرعی مخلد و موبد غیر منقطع الوسط و الاخر به باحکام قضاة اسلام ابدت میامن افاداتهم بین الانام و حزر ذلک فی شهرور سنه اربع و ثلاثین و تسعمائه ۹۳۴».

تثبیت نامه مذکور مشتمل بر حدود ۲۰ مهر است و هرکدام با عناوین مفصل تسجیل نموده‌اند که از آن‌ها است: «قاضی عسکر مسافر بن حسین»، «عبد‌الغفار نورالله»، «محمد بن مسافر قاضی»، «محمد بن احمد کاشی» و «سید یعقوب بن احمد کاشی»، «فرج الله علی» و «سید هیبت الله بن محمدرضا» (دهگان، ۱۳۴۲: ۳۵).

سند سوم مربوط به اواسط دوره قاجار و دوره حکومت ناصرالدین شاه قاجار و موضوع آن شهادت برخی از بزرگان محلی منطقه شازند بر وقف دو مزرعه برای مزار شیخ محمود است. این سند با شماره ۹-۱۱-۷۴۸/۲۵۳۳ در دفتر وقف نامه سازمان اوقاف و امور خیریه ثبت شده است؛ بازخوانی این سند بدین شرح است: «طلب شهادت می‌نماید از جمیع مؤمنین و مسلمین و متدینین و ساداة و فضلا و خدام. بر کار آستان متبرکه امامزاده واجب‌التعظیم و لازم‌التکریم سهل بن علی علیه‌السلام ریش سفیدان و کدخدایان آستانه و سرسختی و سایر ممالک کزار و غیره بر این که هر کس علیم و خیر بوده باشد بر وقفیت شش دانگ مزرعه ساواج مشهور بقلعه شیخ و شش دانگ مزرعه سون بر مزار شیخ‌العارفین شیخ محمود کرجی و عدم ثبوت مزیل از برای وقفیت و بقاء آن بر ماکان رسم خود را برسم شهادت و رفوق و حواشی این صحیفه قلمی و تحریر زد. / مزین فرمایند که عندالحاجه حجه محضر باشد. و الاسلام و علی من اتبع الهدی سنه ۱۲۴۸».

در حواشی سند نیز تعدادی اظهار بر درستی این وقفیت نموده‌اند که عبارت است از: وقفیت هر دو مزرعه بر مزار شیخ محمود منان واقعیت و خلافی ندارد. یاغفور / آنچه از متن قلمی شده است، بیان واقع است و خلافی ندارد. محمدتقی / وقف بودن هر دو مزرعه بر مزار شیخ محمود بیان واقع است و خلافی ندارد. آقا جعفر / وقف بودن هر دو مزرعه مذکور بر مزار شیخ محمود بیان واقع است و خلافی ندارد. آقا رحیم تجره / آقا محمد میرزا شهادت نمود بر این که هر دو مزرعه مذکور وقف است بر مزار شیخ محمود و خلافی ندارد / وقف بودن هر دو مزرعه بر مزار شیخ محمود بیان و خلافی ندارد. کمترین سیادت... سید رحیم / کربلایی قاسم سورانه شهادت داد که هر دو مزرعه وقف مزار شیخ محمود است و خلافی ندارد / آنچه در متن قلمی شده است به منان واقعست و خلافی ندارد. عمل فتح‌الله.

این اسناد از چند جهت قابل توجه و امعان نظرند؛ اول این که، در دو سند قدیمی‌تر به نام کرج اشاره شده و حداقل می‌توان به این موضوع پی برد که حتی پس از حضور شاه اسماعیل صفوی در آستانه و دستور او به تعمیر بنای سهل بن علی، نام کرج به آستانه تغییر نیافته است و نام کرج

برای این مکان حداقل تا زمان «شاه طهماسب» استفاده می‌شده است. تنها در سند دوره قاجار نام کرج به آستانه تغییر یافته است.

در هر سه سند، صورتی از مزارع که برای خانقاه و مزار شیخ وقف شده آمده که تعدادی از آن‌ها در هر سه سند یکسان است. این مزارع شامل مزرعه ساوانج (ساواج، سوانج)، سون، آهنگران، بالمان، ازنا، دو خوه‌ران، اقران و شیخ است که مکان برخی از آن‌ها چون: آهنگران، بالمان، دوخواهران و اقران و شیخ در اطراف و در شهر آستانه قابل شناسایی است. احتمالاً حدود باقی مزارع - به غیر از ازنا که امروز نام محله‌ای از شهر شازند است - را باید در پیرامون شهر شازند سراغ گرفت. آهنگران، امروز نام محله‌ای از محله‌های شهر آستانه است؛ بالمان یا بالمون، نام روستایی در مجاورت شهر مذکور است که به نام قلعه بالمون یا بالمان خوانده می‌شود. اقران که در محل به نام باقران یا باقرون و در اسناد ثبتی واقران ثبت شده، نام مزرعه‌ای در مسیر آستانه به شازند است؛ و دوخواهران نیز نام کوه و روستایی کوچک در نزدیکی آستانه است. مزرعه شیخ نیز امروز محله‌ای در شهر آستانه موسوم به «محله شیخ» است. این مزارع تا قبل از شکل‌گیری و توسعه دو شهر آستانه و شازند در پنج دهه گذشته، ماهیت مزرعه داشتند و بعدها با شکل‌گیری محله‌ها و روستاهایی چون بالمان هویت خود را در قالب یک مزرعه از دست دادند.

در سند دوره تیموری، شیخ به عنوان قطب‌العراق خوانده می‌شود که این لقب از یک سو نشان می‌دهد کرج هنوز جزئی از خاک عراق عجم است و شیخ دارای مقام والایی بوده که او را به عنوان قطب خوانده‌اند. قطب در مراتب صوفیه دارای جایگاه والایی است. قطب صاحب ولایت و تصرف در جمیع امور است، پس ولایت مطلقه است؛ قطب عالم و هرکس متصل شده به آن، قطب می‌گویند (گنابادی، ۱۳۸۵: ۲۱۳). «نیکلسن» مستشرق صوفی‌پژوه می‌نویسد: «همان طوری که اعتقاد به وسائط بین خالق و خداوند در میان فلاسفه کلیسا رواج کامل یافته بود، صوفیه هم به اشخاصی بنام «قطب و پیر» متوسل می‌شدند و می‌گفتند اگر انسان به خود واگذار شود گمراه خواهد شد. غلو در مقام پیر و مرشد تا آنجا بود که آنان را روحاً و متحداً با خدا می‌شمردند و اعمالشان را اعمال خدا می‌دانستند» (نیکلسن، ۱۳۶۳: ۲۵۶).

در سند دوره تیموری تولیت مزار شیخ از طرف حسنعلی قرقویونلو به شیخ‌رضی‌الدین‌علی واگذار شده است. به احتمال این شیخ خود مسلط به مسائل تصوف بوده و واگذاری تولیت به او نشان‌دهنده آن است که هنوز نهاد خانقاه و یا مزارات مشایخ توسط دیگر شیوخ اداره می‌شده است. به نظر «شیخ‌نجم‌الدین» در قرن هشتم هجری قمری و قبل از دوره تیموری می‌زیسته، ولی خانقاه و حتی مزار او به گواهی اسناد تا دوره قاجار مورد توجه حکومت و محلیان بوده است. این خود نشان از جایگاه این شیخ در نزد مردم و حکومت دارد و او را در زمره مهم‌ترین مشایخ تصوف که شاید مورد علاقه متصوفین و حتی مردم شیعه مذهب منطقه بوده، معرفی می‌دارد. خوشبختانه سند دوره صفوی به مکان قبر شیخ در کنار رودخانه کرج اشاره کرده و این مکان با موضع فعلی مقبره شیخ در میدان محله شیخ و در کنار رودخانه آستانه مطابقت دارد.

ج) خانقاه کمال‌الدین اسماعیل

دیگر خانقاه شهر کرج که امروزه شواهدی از آن برجای نیست، «خانقاه درویش کمال‌الدین» بوده است. این خانقاه براساس اشاره ابراهیم دهگان در کتاب کرجنامه، روبه‌روی بقعه سهل بن علی قرار داشته و بعد از سال ۱۳۴۰ ه.ش. به مرور زمان به صورت یک ویرانه درآمد و تخریب شده است (دهگان، ۱۳۴۲: ۳۳). آگاهی ما از تاریخ ساخت خانقاه و جزئیات این خانقاه مربوط به وقف‌نامه‌ای قدیمی مربوط به سال ۸۴۲ ه.ق. است که ابراهیم دهگان آن را بازنویسی کرده و در کتاب کرجنامه به چاپ رسانده است؛ متن وقف‌نامه بدین شرح است: «در تاریخ غرة الحرام ... سنه اثنتین و اربعین

و ثمان مائه بنائی و رفع قواعد خانقاهی نمود محاذی قبه امامزاده معظم مشتمل بر یک قبه عالی و شادروان و حجرات و دو طنبی و مطبخ و محوطه و چهار صفه و دو طنبی کوچک و اصطبل و حمام و محل اضافه و فضا و دهلیز و ممر راهگذار چون باتمام پیوست وقف کرد بزایه که مبنی است بسعایت مشارالیه درویش کمال‌الدین حسین ادام‌الله برکاته... و اختیار به دست درویش مشارالیه که ارتفاع و انتفاع آن را به موجب شرط واقف بر معاش خود... صرف نماید و... املاک مشروحاً زیر را واقف نیز از دست مستاکله مستخلص گردانید و شرط کرد که در مصارف قبه خانقاه متبرک... و طیبین از سادات و علما ربانی و فضالی سبحانی و متصوفه باعبادت متورعه بازدهات و حفظه کلام‌الله مجید... اگر مسافری رسید، باشد شاید که منزل سازد تا ایام مسافرت باتمام رسد صرف نماید» (همان: ۳۳-۳۴).

این سند تاریخی نیز مانند دیگر اسناد از چند جهت حائز اهمیت است؛ اول آن که، ساخته شدن خانقاهی برای متصوفه در کرج درکنار بنای امامزاده مربوط به شیعیان نشان از هم‌گرایی تصوف و تشیع دارد. هم‌گرایی آموزه‌های صوفیانه و تعالیم شیعی از مهم‌ترین ویژگی‌های تاریخ تصوف در فاصله قرون هفتم تا دهم هجری قمری به شمار می‌رود (جدیدی، ۱۳۹۵: ۹۶). از بین رفتن خلیفه عباسی، عنوان شدن «قطب و معصوم» یا «قطب و امام» برای الفاطمی که برای شخص واحدی اطلاق می‌شد، تمسک دو گروه به حضرت علی علیه السلام به عنوان امام اول شیعیان، شکل‌گیری رفتارهای متعادل درمیان صوفیان به جای افراط و غلو و وجود افرادی چون «خواجه نصیرالدین طوسی» با طرح مبانی فلسفی برای تشیع و علاقه به مشرب عرفانی خود از دلایل اصلی این هم‌گرایی در سده‌های یادشده بود (همان: ۹۷-۹۶). ازسوی دیگر، واقف تأکید کرده که خانقاه یا همان زاویه درویش از دست متصرفین مال مردم و مفت‌خوران اجتماع رها و برای علما و فضلا و در راه‌ماندگان استفاده شود و همین تأکیدی بر اولین کارکرد خانقاه، یعنی پناه و خوراک‌دادن به مسافرین و ایجاد مکانی امن برای آن‌ها است. ازسوی دیگر، سند به شرح طرحی از یک خانقاه می‌پردازد که می‌توان در آن اجزاء فضایی مجموعه یک خانقاه را بازسازی و الگویی برای معماری خانقاه‌ها پیشنهاد داد.

د) مقابر پیراسماعیل و پیرآقا

جدای از خانقاه‌هایی که در بالا به آن‌ها اشاره شد، در شهر آستانه بقایای دو بنا، یکی به نام «پیراسماعیل» و دیگری به نام «پیرآقا» باقی مانده است. هر دو فرد مدفون در این مزارات از شخصیت‌های مورد احترام مردم آستانه هستند، به طوری که تا قبل از تخریب مقابر این دو شخص، مردم بر سر مزار آن‌ها حاضر شده، به آن‌ها متوسل شده، درکنار مزار آن‌ها شمع روشن کرده، به سنگ مزار پیراسماعیل به نیت رفع حاجات سنگ چسبانده و از این دو پیر طلب حاجت می‌کردند. بقعه پیراسماعیل به فاصله صدمتری از بقعه سهل بن علی، درمیان پارکی که قبلاً گورستانی قدیمی بوده، واقع شده است (تصویر ۷). این بنا حداقل دو بقعه سهل بن علی و بقعه جعفر و فضل که درکنار رودخانه آستانه واقع است، به صورت یک بنای مخروطی که تنها بقایای دیوار و بخشی از گوشواره‌های گنبد آن باقی است، قرار دارد. شکل اولیه این بنا شامل یک پیشخوان تیرپوش و اتاق آرامگاه با فضایی مربع‌شکل و گنبدی عرقچین بر بالای این فضا بوده است (تصاویر ۸ و ۹).

بنابر نوشته دهگان بر پیشانی ورودی اتاق آرامگاه سنگی وجود داشته که اشعاری بر آن منقور بوده است. متن این سنگ نوشته به سعی و تلاش شخصی به نام «رستم بیگ» برای برپایی این بقعه اشاره داشته است. مصرع دوم بیت پایانی این اشعار به تاریخ ساخت اثر اشاره می‌کند.

«بودم بفکر مصرع تاریخ عقل گفت

از رستم این بنا بجهان ماند یادگار»

در حروف ابجد تاریخ ساخت بنا ۱۲۲۲ ه.ق.، مصادف با زمان «فتحعلی شاه قاجار» است.

تا سال ۱۳۷۶ ه.ش. در وسط اتاق، آرامگاه سنگ‌قبر مستطیل‌شکلی به طول ۱/۲۵ متر وجود داشته که به سرقت رفته و تنها اطلاعات ما از این سنگ مربوط به بازدید ابراهیم دهگان از بنا و سنگ‌قبر مذکور به سال ۱۳۴۲ ه.ش. و قرائت کتیبه آن و هم‌چنین بررسی باستان‌شناسی منطقه سربند به سرپرستی احمد کبیری است (تصویر ۱۰). سطح سنگ‌قبر ساده و در کنارین آن کتیبه‌ای بدین مضمون به صورت برجسته حجاری شده بود: «هذا روضه المکرم... العالم الفاضل سدیدالدین اسماعیل ابن محمد بن القعقاع قدس سرهما الله روضه» (دهگان، ۱۳۴۲: ۵۲).

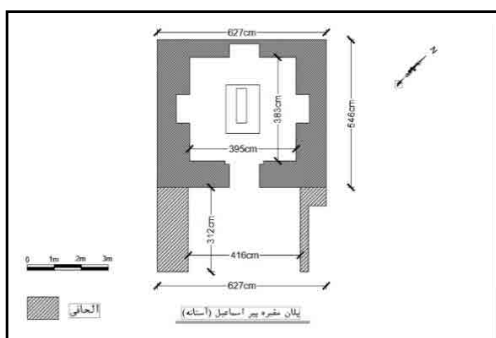
مقبره پیرآقا در محله توده شهر آستانه و در نزدیکی بنای مسجد جامع قرار داشت. این بنا در قبل از انقلاب تخریب و خرابه‌های آن و سنگ‌قبر پیر در محل مذکور باقی بود تا این‌که در سال ۱۳۹۰ ه.ش. در این مکان پی‌گردی باستان‌شناسی انجام و سنگ‌قبر پیر از زیر خاک بیرون کشیده شد (تصویر ۱۱). سنگ‌قبر پیر که به موزه چهارفصل اراک انتقال داده شد؛ نمونه‌ای از سنگ‌قبرهای قرون هفتم هجری قمری به صورت مطبق دوسر فلش‌دار، به طول ۲۱۲، عرض ۲۹ و ارتفاع ۲۶ سانتی‌متر است (تصویر ۱۲). سنگ‌قبر پیر مذکور نمونه‌ای جالب است که بر روی تاج آن دو کتیبه در جهت مخالف یک‌دیگر حجاری شده‌اند. یک کتیبه که از آن می‌توان تنها پیرآقا [عزالاسلام] را قرائت نمود در تاج سنگ از راست به چپ کنده شده و کتیبه دیگر که به دلیل فرسایش بیش از حد قابل خواندن نیست؛ برخلاف آن کتیبه اولی از چپ به راست کنده شده است (تصویر ۱۳). اهالی، صاحب این سنگ را از «برامکه» دوره عباسی می‌دانند و متن ناخوانده سنگ‌قبر را بدین شکل تعبیر می‌کنند: «هذا قبر اسماعیل بن برمکی ابن برمکی...» (عباسی، ۱۳۸۶: ۷۰).

می‌دانیم واژه «پیر» اصطلاحی عرفانی است؛ این واژه در لغت به معنی «سال خورده» و «کهن‌سال» است و در تصوف به معنای «مرشد»، «پیشوا»، «شیخ»، «قطب» و «انسان کامل» و معانی دیگر آمده است (نسفی، ۱۳۸۸: ۷۵). در تصوف مدار طریقت بر پیر استوار است و پیر درمیان قوم خود مانند پیامبر درمیان امتش است که بدون راهنمایی او به جایی نمی‌توان رسید (محمد بن منور، ۱۳۶۶: ۴۶). تا پیش از قرن پنجم هجری قمری پیر یک شخص واقعی بود که در خانقاه اقامت داشت و تربیت و هدایت مریدان را برعهده داشت، اما از قرن پنجم هجری قمری به بعد معنای دیگری نیز برای لفظ پیر در نظر گرفته شد و در آن، پیر به معنای راهنمای درونی است (خواج‌گیر و میرزاوند، ۱۳۹۶: ۷۱).

با این تعبیر عرفانی از پیر، دو شخص معروف به پیراسماعیل و پیرآقا را می‌توان به تصوف و فرقه‌های صوفیانه ارتباط داد؛ هرچند نشانه‌هایی از استفاده از مقابر این دو پیر به عنوان خانقاه‌ها وجود ندارد، ولی براساس نقش کارکردی پیر، می‌توان ارتباط آن‌ها با خانقاه‌ها، زاویه‌ها و دیگر مراکز متعلق به صوفیان در شهر کرج در قرون میانی دوران اسلامی را پیشنهاد داد؛ هرچند از زمان زندگی دو پیر در شهر کرج اطلاعاتی در دست نیست، ولی حداقل سنگ‌مزار دو شخصیت را براساس فرم و نوع خط و مقایسه با نمونه‌هایی از جمله سنگ‌مزار امامزاده سهل بن علی در شهر آستانه به تاریخ ۷۷۲ ه.ق. می‌توان به سده‌های هفتم و هشتم هجری قمری تاریخ‌گذاری کرد و به این تعبیر دست‌یافت که این دو پیر نیز در همان سده‌ها که اوج رونق شکل‌گیری و توسعه خانقاه بعد از حمله مغول است، می‌زیسته‌اند.

بر روی سنگ‌قبر پیراسماعیل به واژه «روضه» برمی‌خوریم که نشان از جایگاه والای این فرد درمیان عرفا و متصوفین زمان خود دارد. واژه روضه در این جا به جای مزار، قبر، مقبره و... استفاده شده است.

جایگاه‌هایی که از آن‌ها براساس کتیبه و دیگر شواهد تاریخی، اشاره صاحبان قلم و مردم منطقه، پی‌گردی و کاوش در محل، به عنوان خانقاه و یا جایگاه پیران نام‌برده شد، هرکدام امروز در یکی از محله‌های شهر آستانه پراکنده‌اند و به‌طورکلی با دیگر آثار تاریخی موجود در این شهر و

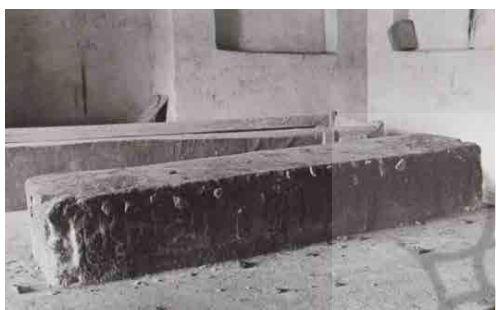

تصویر ۸: نقشه مقبره پیراسماعیل (نگارندگان، ۱۳۹۸).

تصویر ۷: شرایط کنونی مقبره پیراسماعیل (نگارندگان، ۱۳۹۸).

Fig. 8: The map of Pir Ismail's tomb (Authors, 2018).

Fig. 7: The current condition of Pir Ismail's tomb (Authors, 2018).

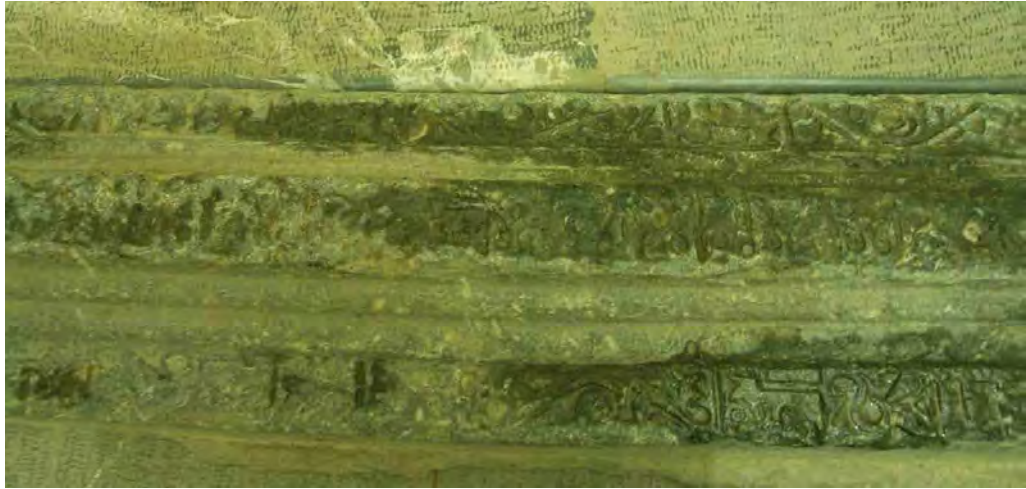
تصاویر ۹ و ۱۰: مقبره پیراسماعیل و سنگ مزار پیر در گورستان قدیمی شهر آستانه (کبیری، ۱۳۶۲).
Fig. 9 & 10: Pir Ismail's tomb and Pir's tombstone in the old cemetery of Astaneh city (Kabiri, 1983).

تصویر ۱۱: سنگ مزار پیرآقا در زمان بی‌گردی مقبره (نگارندگان، ۱۳۹۰).
Fig. 11: The tombstone of Pir Agha during the fallow up the tomb (Authours, 2010).

تصویر ۱۲: سنگ مزار پیرآقا در موزه چهارفصل اراک (نگارندگان، ۱۳۹۸).
Fig. 12: The tombstone of Pir Agha in the Chahar Fasl Museum of Arak (authours, 2018).

تصویر ۱۳: کتیبه سنگ مزار و اشاره به نام پیرآقا (نگارندگان، ۱۳۹۸).

Fig. 13: Pir Agha's tombstone inscription and reference to Pir Agha's name (Authours, 2018).

آن چه به عنوان بقایای شهر مدفون کرج شناخته می‌شود، در پیوند و ارتباط بوده‌اند (تصویر ۱۴)، به عبارتی این آثار و بقایا بخشی از ساختار شهر کرج بوده‌اند که یا مانند نمونه اول در زیر خاک مدفون شده‌اند و یا مانند دیگر نمونه‌های اشاره شده چون قبر شیخ، به دلیل اهمیت بخشی مردم و حکومت، با وجود از بین رفتن شهر مذکور، تا چند دهه پیش بنایی برجای داشته و مورد احترام بوده‌اند. کتیبه ساخت خانقاه در کنار محوطه موسوم به محوطه قلعه ابودلف قرار گرفته و این خود نشان از وسعت شهر کرج و اهمیت آثار مدفون آن در زیر شهر آستانه و روستاهای بالمان و قلعه آقاحمید در غرب این شهر دارد. به طور قطع توسعه روستای آستانه و تبدیل شدن آن به شهر و نیز شکل‌گیری و توسعه روستاهای قلعه حاجی‌ها (قلعه آقاحمید) و قلعه بالمان در غرب این شهر در دوران انقلاب، باعث ایجاد فضاهای شهری و روستایی، کاستن از ابعاد مورد دید محوطه مدفون کرج و ارتباط فضاهای معماری چون: امامزاده سهل بن علی، امامزاده جعفر و فضل، قبر شیخ، مقبره پیراسماعیل و پیرآقا با یک دیگر و با هسته اولیه شهر کرج، یعنی قلعه ابودلف شده است. به طور قطع، انجام کاوش‌های باستان‌شناسی می‌تواند به شناخت از ساختار فضایی شهر کرج و مشخصاً فضاهایی با کاربری خانقاه، زاویه و... کمک کند.

تصویر ۱۵. موقعیت آثار تاریخی و خانقاه‌ها در شهر آستانه (Google earth).

Fig. 15: The location of historical monuments and Khanghahs in the city of Astaneh (Google earth).

تصویر ۱۴: موقعیت خانقاه‌ها نسبت به دیگر آثار تاریخی آستانه در عکس هوایی سال ۱۳۴۵ ه.ش. (نگارندگان، ۱۴۰۱).

Fig. 14: The location of the khanghahs compared to other historical monuments of Astaneh in the aerial photo of 1345 A.H (Authors: 2021)

نتیجه‌گیری

کلیت این پژوهش برای پاسخ به سه پرسش که مبنای آن زمان شکل‌گیری خانقاه‌ها، نقش اسناد و شواهد موجود در انطباق مکانی شهر کرج با آستانه شازند و جایگاه خانقاه‌ها در ساختار فضایی شهر کرج بود طراحی شده است؛ هرچند دامنه کاوش‌های باستان‌شناسی برای شناخت و پاسخ به زمان شکل‌گیری خانقاه‌ها در شهر کرج محدود است، ولی براساس نوع نوشتار کتیبه کاشی‌ها، ریخت و نوع کتیبه‌های سنگ قبور مقابر پیراسماعیل و پیرآقا می‌توان حداقل سده‌های میانی دوران اسلامی، یعنی قرون ششم تا هشتم هجری قمری را به‌عنوان اولین تاریخ برای حضور و فعالیت خانقاه‌ها در شهر کرج پیشنهاد داد. در این میان مهم‌ترین خانقاه که می‌بایست برای تاریخ‌نگاری آن قدم برداشت خانقاه یا زاویه شیخ نجم‌الدین محمود کرجی است که مستلزم انجام کاوش باستان‌شناسی در مزار شیخ در میدان محله شیخ است. به‌طور قطع، سنگ قبور مدفون شیخ - که به گفته اهالی در زیر خاک مدفون است - حاوی اطلاعات مهمی خواهد بود که به فهم زمان حضور شیخ در کرج کمک خواهد کرد. اسناد تاریخی مطالعه‌شده به‌طور قطع، اطلاعات قابل‌توجهی را برای انطباق نام کرج با آستانه ارائه کردند. این اسناد هرچند بعد از زمان زندگی شیخ محمود یا کمال‌الدین اسماعیل نوشته شده‌اند، ولی جدای از اشاره به کارکرد اصلی خانقاه‌ها و اهمیت بخشی به تولیت‌ها و حفظ موقوفات برای مزارات شیوخ، از کرج و جای نام‌ها نام می‌برند که مکان آن در شهرهای آستانه و شازند و پیرامون این دو شهر قابل پی‌جویی است. این اسناد به یقین معتبرترین شواهد برای شناخت جایگاه مکانی و جغرافیایی شهر کرج تا قبل از هرگونه کاوش باستان‌شناسی در محل به حساب می‌آیند. خانقاه‌ها و مقابر پیران معرفی شده در حدود جغرافیایی شهر آستانه، هرچند امروز بدون ارتباط کالبدی پراکنده‌اند، ولی در زمان رونق شهر کرج به‌طور قطع، در بافت این شهر با سایر عناصر فضایی با دیگر کارکردها مرتبط بوده‌اند. ازسویی بررسی پراکندگی این خانقاه‌ها در نقشه‌های هوایی خود نشان از وسعت این شهر و تعیین حدود و ثغور نسبی آن تا قبل از توسعه روستای آستانه و ایجاد روستاهای جدید چون قلعه بالمان و قلعه آقاحمید بر روی لایه‌های مدفون شهر کرج در چند سده اخیر دارد.

سپاسگزاری

از آقایان مهندس علی جیریایی شراهی، حسن خان‌آبادی بزچلوئی و عباس باورسائی به‌خاطر همکاری‌های صمیمانه برای تهیه نقشه‌ها و طرح‌ها سپاسگزاریم.

مشارکت درصدی نویسندگان

درصد مشارکت نگارنده اول ۶۰ و نگارنده دوم ۴۰ درصد بوده است. در این پژوهش جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و اسناد با نگارنده اول و بررسی‌های میدانی به‌عهده نگارنده دوم بوده است. نگارش نوشتار به صورت ترکیبی و با هم‌فکری هر دو انجام شده است.

تعارض منافع

نگارندگان برای هیچ‌یک از قسمت‌های پژوهش، وجهی از شخص ثالث (دولتی، تجاری، بنیاد و...) دریافت ننموده‌اند. هم‌چنین هیچ‌گونه انتشار که در حال انجام، داوری و یا ثبت شده، مربوط به این اثر را در حال انجام نداشته و از هیچ‌گونه آزمایش میان‌رشته‌ای استفاده ننموده‌اند.

پی‌نوشت

۱. در اطراف شهر فعلی آستانه سه روستا وجود دارد که در محل به نام «قلعه حاجی‌ها یا قلعه آقاحمید»، «قلعه عباس‌آباد» و «قلعه بالمون یا بالمان» خوانده می‌شوند.
۲. عمادالدین شیخ‌الحکمانی که در قرائت این کتیبه با نگارندگان همکاری داشته، «الدمانخیر الکرخی» که یاقوت حموی در معجم‌الدبا از آن یاد کرده را به عنوان بانی خانقاه پیشنهاد داده است.
3. Savanj
4. Seven
5. Balman
6. Aghran
۷. mošta'kele کسانی که مال مردم را به زور تصرف کنند.

کتابنامه

- قرآن کریم
- ابن‌المستوفی، شرف‌الدین ابی‌البرکات المبارک بن احمد اللخمی الاربلی، (۱۹۸۰ م). تاریخ اربل. جلد دوم، بغداد: دارالرشید للنشر.
- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله، (۱۴۱۷). رحلة ابن بطوطه. به کوشش: عبدالهادی تازی، مغرب: رباط.
- اذکائی، پرویز، (۱۳۶۷). فرمانروایان گمنام. جلد یکم، تهران: مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار.
- اصطخری، ابی اسحق ابراهیم بن محمد الفارسی، (۲۰۰۴). المسالک و الممالک. تحقیق: محمد جابر عبد‌العال حینی، قاهره: الهییه العامه لقصور الثقافة
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، (۱۳۴۵). روزنامه اعتمادالسلطنه. به کوشش: ایرج افشار، تهران: نشر امیرکبیر.
- افتخاری، یوسف، (۱۳۹۸). «نقش سکه‌ها در بازشناسی جایگاه شهر کرج ابودلف در فاصله سال‌های ۳۲۴-۳۲۱ ه.ق.»، مطالعات ایران‌شناسی، ۵ (۱۳) (ویژه‌نامه استان مرکزی): ۸۱-۶۹.
- افشاری، مهران، (۱۳۸۲). مقدمه بر فتوت‌نامه‌ها و رسائل خاکساریه. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- افلاکی، شمس‌الدین احمد، (۱۳۶۲). مناقب‌العارفین. به کوشش: تحسین یازجی، تهران: دنیای کتاب.
- آلوسی، عادل کامل، (۱۳۹۸ ق. / ۱۹۷۸ م.). الربط البغدادیة فی التاریخ و الخطط. جلد هفتم، بغداد: المورد.
- باستانی‌پاریزی، محمدابراهیم، (۱۳۵۳). «اشاره ای به گرفتاری‌های قائم‌مقام در یزد و کرمان». یغما، ۲۷ (۳۱: ۳۱۸): ۷۰۲-۶۹۲.
- باغبان‌ماهر، سجاد، (۱۳۹۳). «کتیبه‌های اسلامی، آذربایجان در سده‌های پنجم و ششم هجری و تصحیح و بازخوانی برخی از آن‌ها». دانش هنرهای تجسمی، ۲ (۱): ۱۱-۱.
- بناکتی، داود بن محمد، (۲۰۰۷). روضة اولی‌الباب فی معرفة التواریخ و الانساب المشهور بتاریخ بناکتی. تعریب: محمد عبدالکریم علی، قاهره: مرکز القومی للترجمه.
- جدیدی، ناصر، (۱۳۹۵). «تصوف و تشیع از واگرائی تا هم‌گرائی». پژوهشنامه تاریخ، ۱۱ (۴۲): ۹۵-۱۱۰.
- جنیدشیرازی، ابوالقاسم، (۱۳۲۸). شد الازار. به کوشش: محمد قزوینی و عباس اقبال آشتیانی، تهران: چاپخانه مجلس.
- جیریایی، مهدی، (۱۳۹۷). جغرافیای تاریخی کرج ابودلف. تهران: نشر اردهال.

- حموی بغدادی، یاقوت، (۱۳۶۲). برگزیده مشترک یاقوت حموی. ترجمه محمد پروین گنابادی، چاپ دوم، تهران: نشر امیرکبیر.
- خزائلی، علیرضا، (۱۳۸۵). «معرفی شهر گمشده کرج ابودلف در اثری جغرافیایی از محمدحسن خان اعتمادالسلطنه». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ۲ (۴۴) و (۴۵): ۷۱-۸۷.
- خواجه‌گیر، علیرضا؛ و میرزاوند، عبدالله، (۱۳۹۶). «تأثیرپذیری متقابل مکتب تصوف و فتوت و نقش و کارکرد پیر». پژوهش‌های ادب عرفانی، ۱۱ (۱۴: پیاپی ۳۵): ۶۷-۸۸.
- شراهی، اسماعیل؛ و صدیقیان، حسین، (۱۳۹۵). سکه‌های طلای عباسی و اغالبه کرج ابودلف (شهر آستانه شازند). تهران: نشر علم و دانش.
- شفیع‌کدکنی، محمدرضا، (۱۳۸۳). «راه‌های انتشار یک شعر در قدیم». بخارا، ۳۶: ۳۵-۶۱.
- شفیع‌کدکنی، محمدرضا، (۱۳۹۳). درویش ستیهنده (از میراث عرفانی شیخ جام). تهران: نشر سخن.
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین، (۱۳۹۸). «اوراق سنگین (۳)». بخارا، ۲۴ (۱۳۴): ۴۵۲-۴۴۵.
- رضائی باغبیدی، حسن، (۱۳۹۳). سکه‌های ایران در دوره اسلامی از آغاز تا برآمدن سلجوقیان. تهران: انتشارات سمت.
- دهگان، ابراهیم، (۱۳۴۲). گزارشنامه یا فقه‌اللغه فی اسامی امکنه در مطلع کتاب کرجنامه یا تاریخ آستانه. اراک: چاپخانه موسوی.
- عباسی، حجت‌الله، (۱۳۸۶). شهر باستانی آستانه. تهران: نشر آرون.
- عبادی، منصور، (۱۳۴۷). التصفیه فی احوال المتصوفه. به کوشش: غلامحسین یوسفی، تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب.
- فوریه، ژوانس، (۱۳۸۵). سه سال در دربار ایران. ترجمه عباس اقبال آشتیانی، تهران: نشر علم.
- قدامه بن جعفر، (۱۳۷۰). الخراج و صنعه‌الکتابه. ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: نشر البرز.
- قشیری، عبدالکریم، (۱۳۶۱). رساله قشیریه. ترجمه کهن فارسی، به کوشش: بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- قزوینی، زکریا بن محمد، (۱۳۸۰ ق.). آثار البلاد و اخبار العباد. بیروت: دار صادر.
- قمی، حسن بن محمد بن حسن، (۱۳۶۱). تاریخ قم. ترجمه حسن بن علی بن حسن عبدالملک قمی در ۸۰۵ ه. ق.، تحقیق: سیدجلال‌الدین تهرانی، تهران: نشر طوس.
- قیومی بیدهندی، مهرداد؛ و سلطانی، سینا، (۱۳۹۳). «معماری گم‌شده: خانقاه درخراسان سده پنجم». مطالعات معماری ایران، ۶: ۶۵-۸۵.
- کبیری، احمد، (۱۳۶۲). «گزارش بررسی و شناسایی آثار سربند». تهران: مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی کشور (منتشر نشده).
- کیانی، محسن، (۱۳۶۹). تاریخ خانقاه در ایران. تهران: طهوری.
- گنابادی، ملاعلی، (۱۳۸۵). رساله صالحیه. تهران، انتشارات حقیقت.
- محمدبن‌منور (۱۳۶۶). منتخب اسرارالتوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید. انتخاب آقای احمد بهمنیار برای دبیرستان‌ها، تهران: چاپخانه مجلس.
- محمد پادشاه، (۱۳۳۵). فرهنگ آندراج. به کوشش: محمد دبیرسیاقی، تهران: نشر خیام.
- مستوفی، حمدالله بن ابی‌بکر، (۱۳۶۴). تاریخ گزیده. اهتمام: عبدالحسین نوایی، تهران: نشر امیرکبیر.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد، (۱۴۱۱). احسن‌التقاسیم فی معرفة الاقالیم. چاپ الثالث، قاهره: مکتبه مدبولی.

- نسفی، عزیز بن محمد، (۱۳۸۸). *الانسان کامل*. تصحیح: ماریژان موله، تهران: طهوری.
- نظمی افشار، محمدصادق، (۱۳۸۳). «شازند شهری به قدمت تاریخ». معماری و شهرسازی جستارهای شهرسازی، ۹: ۶۸-۷۷.
- نعمتی، محمدرضا، (۱۳۸۰). «پژوهش و گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم تپه باستانی ابودولف (استان مرکزی، شهر آستانه)». اراک: مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی استان مرکزی (منتشر نشده).
- نفیسی، سعید، (۱۳۴۳). *سرچشمه تصوف در ایران*. تهران: کتاب فروشی فروغی.
- نیکلسن، (۱۳۶۳). تاریخ تصوف. به نقل از: ارمغان خانقاه محمدتقی رهبر، تهران: نشر توفان.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق، (۱۳۵۶). *البلدان*. ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- Abasi, H., (2007). *Shahr-e Bastan-i Astane*. Tehran: Arvan publication. (In Persian)
- Aflaki, S. M., (1983). *Manaqib al-Arefin*. by: Iraj Afshar, Tehran: Donyaye ketab. (In Persian)
- Afshari, M., (2003). *Moghadam-e bar Fotovatnameha and Rasaan-i Khaksarieh*. Tehran: Pazhoohesh gah olom ensani and motaleat -e farhangi publication. (In Persian)
- Alosi, A. K., (1978). *Al-Rabt Al-baghdadiyah fi tarikh-i Valkhat*. vol. 7, Baghdad: Almod. (In Persian)
- Azkaei, P., (1988). *Farmanravayan-i Gomnam*. vol. 1, Tehran: Iraj Afshar publication. (In Persian)
- Baghban Maher, S., (2014). "Islamic inscriptions of Azerbaijan in the 5th and 6th centuries A. H. and correcting and rereading some of them". *Danesh-i Honarha-ye Tajasomi*, 2(1): 11-1. (In Persian)
- Banakati, A. S., (2007). *Tarikh-i Banakati*. Cairo: Al-markaz al-Ghoumi Leltarjomah. (In Persian)
- Dehgan, E., (1963). *Gozareshname ya Feqh Al-Loghat fi Asami-ye Amkane Dar Matla-e Karajname ya Tarikhe Astaeneh*. Arak: Mousavi publication. (In Persian)
- Etemad al-Saltanah, M. H., (1966). *Rozname-i Etemad al-Saltanah*. Tehran: Amirkabir publication. (In Persian)
- Feuvrier, J., (2006). *Se Sal dar Darbar-i Iran*. Translated by: Abas Ighbal Ashtiani Tehran: Elm publication. (In Persian)
- Gibb, H. A. R. & Kramer, J. H., (1960-2004). "Zawia". *Encyclopaedia Dictionary Islam Muslim World*. 13: 11500-11520.
- Gonabadi, M. A., (2007). *Risale Salehi-ye*. Tehran: Haghghat publication. (In Persian)
- Hamawi Baghdadi, Y., (1983). *Bargozid-i Moshtarek-i Yaqut Hamawi*. Translated by: Mohamad Parvin Gonabadi. Tehran: Amirkabir publication. (In Persian)
- *Hudud Al-Alam*, (1983). by Manuchehr Sotoudeh, Tehran: Tahuri publication. (In Persian)

- Ibadi, M., (1968). *Al-Tasfiye fi Ahval-e Al-Mutasavefe*. Tehran: Bongahe Tarjom-e and Nashre Ketab. (In Persian)
- Ibn Almoṣṭofi, S. H., (1980). *Tarikh-i Arbal*. vol. 2, Baghdad: Dar Al-Rashid publication. (In Persian)
- Ibn Battute, M. A., (1996). *Rahle Ibn Battute*. by: Abdolhadi Tazi, Morocco: Robot. (In Persian)
- Iftekhari, Y., (2019). “The role of coins in recognizing the location of the city of Karaj Abu Dolf between the years 321-324 A.H.”. *Motalet-i Iran Shenasi*, 5(13): 81-69. (In Persian)
- Jadidi, N., (2016). “Sufism and Shiism from divergence to convergence”. *Pazhoheshnam-i Tarikh*, 11(42): 110-95. (In Persian)
- Jiryayie, M., (2018). *Joghrafiy-ye Tarikhi –i Karaj Abu Dolaf*. Tehran: Safir Ardahal Publication.
- Joneyd Shirazi, A., (1949). *Shad al-Azar*. Tehran: Majles publication. (In Persian)
- Kabiri, A., (1983). “Report on the investigation and identification of Sareband Historical Monuments”. unpublished. (In Persian)
- Khajegir, A. & Mirzavand, A., (2017). “The mutual influence of the school of Sufism and Futovat and the role and function of Pir”. *Pazhoheshha-ye Adab-e irfani*, 14(35): 88-67. (In Persian)
- Khazaeli, A., (2006). “Introduction of the lost city of Karaj Abu Dolof in a geographical work by Mohammad Hassan Khan Etemad-ul-Sultaneh”. *Daneshkade Adabiat wa olomensan-i Danesgah-i Isfahan*, 2(44 & 45): 87-81. (In Persian)
- Kiani, M., (1990). *Tarikh-i Khanqah dar Iran*. Tehran: Tahuri. (In Persian)
- Maqdesi, A. M. ibn-A. ibn-A. B. al-B. al-Š., (1990). *Ahsan al-Taqasim fi Marifat al-Aqalim*. Cairo: Maktabe Medbuli. (In Persian)
- Mohamad Padeshah, (1956). *Farhang-i Anandraj*. Tehran: Khayam publicion. (In Persian)
- Muhammad ibn Monavvar, (1942). *Montahkab-e Asrar Al-Towhid fi Maghamat Al-Sheikh Abi Saeed*. Tehran: Majlis publication. (In Persian)
- Muṣṭawfi Qazvini, H., (1985). *Tarikh-i Guzide*. by: Abdolhosein Navaei, Tehran: Amirkabir publicion. (In Persian)
- Nafisi, S., (1964). *Sarcheshem-i Tasawouf dar Iran*. Tehran: Ketabforoshi Fouroghi. (In Persian)
- Nasafi, A., (2009). *Al-Insan ul-kamel*. edited by: Maghiran Mole, Tehran: Tahuri publictiaon. (In Persian)
- Nazmi Afshar, M. S., (2004). “Shazand is as old as history”. *Jostarha-ye ShahrSazi*, (9): 77-68. (In Persian)
- Neamati, M. R., (2001). “Research and speculation in order to determine the area and propose the sanctuary of the ancient hill of Abu Dolaf”. Archives of Cultural Heritage of Markazi Province (unpublished). (In Persian)

- Qayomi Bidhendi, M., (2014). "Lost architecture: Khanqah in Khorasan in 5th century". *Motaleat-i Meamari Iran*, (6): 85-65. (In Persian)
- Qazvini, Z., (1960). *Asar al-bilad and Akhbar al-Ibad*. Beirut: Dar Sader. (In Persian)
- Qoddamat Ibn-J., (1991). *Al-kharaj wa Soneh Al-katabe*. Translated by: Hosein ghare chanlo, Tehran: Alborz publication. (In Persian)
- Qomi, Hasan Ibn Muhammad Ibn Hasan, (1982). *Tarikh-i Qom*. Tehran: Tous publication. (In Persian)
- Qushayri, A., (1983). *Resal-e Qushayriye*. Tehran: Elmi and Farhangi publication. (In Persian)
- Rezaei Baghbidi, H., (2014). *Iranin Coins in Islamic Period from the Beginning to the Rise of the Seljuq*. Tehran: Samt publication. (In Persian)
- Shafiei Kadkani, M. R., (2004). "The ways of publishing a poem in ancient times". *Bokhara*, (36): 61-35. (In Persian)
- Shafiei Kadkani, M. R., (2017). *Darvish-i Satihandeh*. Tehran: Sokhan publication. (In Persian)
- Sharahi, E. & Sedighian, H., (2019). *Abassid and Aghlabid Coins of Karaj Abu Dolaf*. Tehran: Elm and Danesh publction. (In Persian)
- Sheykh al-Hokamaei, E., (2019). "heavy paper (3)". *Bokhara*, 24(134): 452-445. (In Persian)
- Yaghoubi, A. ibn-I., (1977). *AL-Buldan*. Translated by: Mohamad Ibrahim Ayati, Tehran: Bongah-i tarjome wa nashr-i Ketab. (In Persian)